

МРНТИ 16.21.47

М.И. Игілік

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті мен А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының 2 курс магистранты

КӘСІБИ ТІЛДІК ТҰЛҒА КАТЕГОРИЯСЫ

Аннотация: Тіл білімі саласында «тілдік тұлға» термині жиі айтылып, жан-жақты зерттелгенімен, соның ішіндегі кәсіби тілдік тұлға мәселесі әлі де түпкілікті зерттелмей келе жатқандығы белгілі. Осыған орай кәсіби тілдік тұлға категориясы жайында сөз болады. Мақалада осыған дейін зерттеген ғалымдардың тілдік тұлға жайындағы пікірлері басшылыққа алынады.

Тірек сөздер: когнитивтік, коммуникация, дискурс, тілдік тұлға.

М.И. Игилік

Магистрант 2 курса Казахского национального университета им. Аль-Фараби и Института языкознания им. А. Байтұрсынова

КАТЕГОРИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ

Аннотация: Как известно, хотя в языкознании термин «языковая личность» часто произносится и всесторонне изучается проблема профессиональной языковой личности до сих пор основательно не изучена. В этой связи речь пойдет о категории профессиональной языковой личности. В статье мы руководствуемся мнениями ученых, ранее изучавших этот вопрос, о языковой личности.

Ключевые слова: когнитивный, коммуникация, дискурс, языковая личность.

M.I. Igilik

2 year master student of Al-Farabi Kazakh National University and the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov

CATEGORY OF PROFESSIONAL LINGUISTIC PERSONALITY

Abstract: As it is known, although in linguistics the term «linguistic personality» is often spoken and studied universally, the problem of professional linguistic personality is not studied thoroughly. In this connection, the speech will go about the category of professional language personality. The article considers the views of scholars on language personality, studied earlier, as well as on the category of professional linguistic personality.

Keywords: cognitive, communication, discourse, linguistic personality

Қазіргі заманғы тіл біліміндегі «жеке тұлғаның сөйлеу қызметінің» аса танымал әрі жалпыға түсінікті моделі тілдік тұлға теориясы болып табылады. Тілдік тұлға түсінігі соңғы кезде тіл зерттеудегі барлық аспектілерге бойлап енуде. «Тілдің аясынан тыс шығып, оның туындатушы, сол тілде сөйлейтін, қолданатын адамға, нақты тілдік тұлғаға оралмай, тілді тану мүмкін емес» [1,7].

Тілдік тұлғаның практикалық зерттеулері қазіргі уақытта маңызы ерекше лингвистикалық міндеттердің қатарында. Бүгінде тілдік тұлға лингвистикалық теория нысаны ретінде функционалдык стилистика, сөйлеу мәдениеті, риторика, прагмалингвистика, когнитивтік лингвистика, әлеуметтік лингвистика, лингвистикалық мәдениеттану, мәтін лингвистикасы, этнолингвистика сияқты көптеген жеке ғылыми сөйлеу тану пәндері үшін маңызды, себебі адамды тілсіз тану мүмкін еместігі тәрізді, тілді де адамнан бөле-жара зерттеуге болмайды. Зерттеушілердің пікірінше, «тұлғалық парадигманы» құру әлемнің тілдік тұрпатын бейнелеп көрсетуде біріктіруші рөл атқаруы қажет. Жекелеген тұлғаның сөйлеу дағдысы адамның өзіне ғана тән, тұрақты, түсінікке саятын және эмоционалдык тұрғыда орынды жағдайын жеткізеді. Тілдік тұлға түсінігі деп тілдік қабілеттердің, ептіліктің, сөйлеу туындыларын жасай алатын және қабылдай алатын көпқатпарлы, көпкомпонентті, құрылымдық жағынан ретті қызметтердің жиынтығын айтамыз (Г. И. Богин, И.Н.Горелов, К. Ф. Седов, Ю. Н. Караулов). В.А.Маслова: «Тілдік тұлға – бұл сөйлеуші тұлғалардың көпқабатты және көпсыңарлы парадигмасы. Соның ішіндегі сөйлеуші тұлға – бұл болмыстағы, нақты тілдесуде парадигмасындағы тілдік тұлға», – деп көрсетеді [6,119].

Тілдік тұлға әрқашан «аса маңызды» және көп өлшемді, ол тілдік дағдыны түрлендіруге дайындығын – өзіндік, түрлі сөйлеу рөлдерін үнемі іске асырылатын дағдының орындалуы ретінде оңай көрсетеді. Сөйлеу рөлдері тілдесудің нақты жағдаяттарында пайдаланылатын түрлі стильдегі тілдік құралдардан құрылады. Бұл ретте сөйлеп тұрған адамның өзіне тән тілдік кейіптеуі өзіне қалай әсер етсе, тыңдаушылары да оны солай қабылдайды, яғни сөйлеуші өзін тыңдаушы қалпында даярлауы керек, серіктесінің сөйлеу стратегиясына сай өзінің сөйлеу мәнерін икемдеуі қажет. Тұлғаның интеллектуалдық мінездемесі әдетінше ең алдыңғы қатарға шығады. «Интеллект тіл негізінде аса жіті байқалады және тіл арқылы зерттеледі»[1,36]. Әрбір тілдік тұлға дәл өзіне тән өмірлік ұстанымы мен өзінің өмірлік доминантасын тандайды және сонысымен анықталатын тілдік құралдарды иемденеді [1,53].

Тілдік тұлға өзін дүние туралы танымы, бағалау пайымы, тілдік техниканы игеруі және болмысты құрылымдау ерекшеліктері негізіндегі туындайтын дискурс арқылы танытады. Мұндай сәттер бір жағынан тілдік тұлғаның индивид ретіндегі ерекшеліктерімен, екінші жағынан – тұлғаның қандай да бір социумға жатағындығымен түсіндіріліп, сондай-ақ өмір сүретін кезеңімен, жалпы мәдени деңгейімен, идеологиялық ұстанымдарымен, индивидтің белгілі бір кәсіп түріне тиесілігімен анықталуы мүмкін. Тілдік тұлға нақты әлеуметтік-мәдени ортада қалыптасады. Ю. Н. Караулов пікірінше, тұлғаның үш құрылымдық деңгейі болуы тиіс: вербалдық-грамматикалық деңгей, когнитивті деңгей және прагматикалық деңгей. Вербалдық-грамматикалық деңгейде тілдік тұлға қарапайым сөйлеу тілін меңгеру дәрежесін көрсетеді, сөз тіркесі мен сөйлемнің тілдік жүйедегі қалыптасқан үлгісінен тұрады; екіншісі – әр адамның танымында, шығармашылығында ұғым, идея, тұжырым бірліктерінен құралатын когнитивтік деңгей, прагматикалық деңгей тілдік тұлғаның сөйлеу тілін, мәтін жасалымын түзуге себеп болатын мақсат, уәж, мүдде мен нұсқауын қамтыған уәждік деңгейі, тұлғаның сөйлеу тілін, мәтін жасалымын түзуге себеп болып тұрған уәждер, мүдделер, мәндер мен құндылықтар сөйлеушінің тілдік моделінде көрініс табады [1,154-155].

Дискурстың механизмі таңбалық қызметтің когнитивті механизмі болып табылады – адам санасындағы дүние бейнесі концептілердің көмегімен сөз арқылы таңбаланып, жарыққа шығады, вербалданады, оның құрылымын орталық нүктесі, яғни өзегі бар және сол өзек маңына топтасқан білімдер (тұжырымдар, түсініктер мен ұғымдар), ойлардан тұратын өріс түрінде елестетуге болады. Басқаша айтқанда, дискурстың когнитивті механизмі дегеніміз – тұлғаның қызмет барысында даму механизмі, яғни тұлғаның өзін-өзі

тану процесі барысындағы бейімделу және даралануындағы толықтырушы механизмі. Жалпылама алғанда тұлғаның дамуы адамның жаңа әлеуметтік салаға кіріп, сол процесс кезінде біріктірілуі түрінде байқалуы мүмкін.

Бірінші фазада (бейімделу) тұлға қолданыстағы құндылықтар мен тәртіптерге икемделіп, сәйкесінше қызмет құралдары мен формаларын игереді, осы арқылы сол әлеуметтік қауымның басқа да мүшелеріне белгілі бір деңгейде ұқсамақ боп бағады. Екінші фазада (даралану) «басқалар сияқты болу» және индивидтің барынша дербестену қажеттілігі арасындағы асқынған шиеленіс түрінде, өзінің даралығын ерекшеліктін құралдар мен амал-тәсілдерді іздеумен сипатталады. Үшінші фазада (сіңісу) индивид өзінің асқан ерекшеліктерін танытып, сонымен қатар басқалардың осы ерекшеліктерін қабылдауына, қолдауына және тәнті еткізуге ұмтылады.

Индивидтің түрлі топтарға ену кезіндегі бейімделу, даралану және сіңісу жағдайлары әрдайым қайталана отырып, әр жаңа жағдайда оның тұлғасы жаналана береді, нәтижесінде тұлғаның тұрақты құрылымы қалыптасады.

Тілдік тұлға өзі туындататын дискурстар көзқарасы негізінде сипатталуы мүмкін. Тілдік тұлғаны елеулі тұрғыда қайта таныстырушы – оның коммуникациялық рөлін айқындайтын кәсіби қызметі барысындағы дискурс, оның дискурсивті сипаттамалары тілдік тұлғаның маңызды ерекшелігі болып табылады. Кәсіби дискурс туындаға отырып, тілдік тұлға, бір жағынан алғанда, оның өне бойында жеке қасиеттерін ерекшелейді. Ал екінші жағынан, кәсіби қызмет саласы – нақты белгіленген коммуникативтік жағдаят, ұйымдасу және араласу шарттары аясындағы әрекеттер – тілдік тұлғадан дәл осы салада сәтті коммуникация талабы болып табылатын коммуникациялық стратегия жасауды және қатаң белгіленген тілдік құралдарды пайдалануға талап етеді, ал оның сыртында тілдік тұлғаның даралығы «кәсіби қажеттілік үшін маңызын жояды» [2,64]. Нәтижесінде, нақты тілдік тұлғаның әдеттегі және даралайтын сипаттарын қамтитын бірегей кәсіби дискурс пайда бола береді. Бұл дискурстың ерекшеліктері тілдік тұлға мен кәсіби органын өзара ықпалдасу нәтижесіндегі сипаттармен түсіндіріледі.

Кәсіби коммуникация жағдайында тілдік тұлғаның ерекше түрі – кәсіби тілдік тұлға қалыптаса бастайды, яғни «өзі туындататын тілдік бірліктер мен тұтас мәтіндер ерекшеліктері негізінде ашыла бастайды» [3,263].

Кәсіби тілдік тұлғаға деген қызығушылық қазіргі уақыттағы халықаралық, этносаралық, тұлғааралық, тіларалық байланыстардың кеңейтілуі және мәдениетаралық коммуникация теориясы мен практикасын жасау қажеттілігі, сондай-ақ кәсіби тілдік тұлға құзыреттілігінің деңгейлері мен компоненттері туралы лингвистикалық түсініктер жүйесін қалыптастыру қажеттілігімен түсіндіріледі. Жалпы лингвистикалық қырынан алып қарағанда, бұл – белгі мен мазмұнның өзара байланысы туралы түсініктердің кеңейтілуі, ойдың тілдік жазықтыққа түсіп, мазмұнның заттандырылуын қайта түсіндіру жолдарын іздеу, сөйлеудің фактуралық байлығының қазіргі замандағы жағдайы туралы ұғым қалыптастыру, әлемнің ұлттық-мәдени ерекшелігі туралы түсінікті молайту.

Кәсіби тілдік тұлға әлемнің ғылыми тілдің картинасында құрылымданған білім деңгейіне сүйенеді. Әлемнің ғылыми бейнесі туралы зерттеушілердің айтқан сөздерін жинақтай келе, қысқаша талдама шолуын жасаған О. А. Корнилов мынандай түсініктемесін ұсынады: «Әлемнің ғылыми бейнесі (ӘҒБ) ұғымы арқылы біз қазіргі адамзат дамуы кезеңіндегі жекелеген ғылыми пәндер дүние туралы жасап шыққан ілім-білімді атайтын боламыз» [4,9].

Зерттеушінің пікірінше, әлемнің ғылыми картинасы – үнемі өзгеріске ұшырайтын құбылыс: «ӘҒБ үнемі дамып отырады. Әу баста адамдардың өз санасы мен қиялында табиғаттың қандай да бір нұсқасын қалыптастырмақ мақсатында пайда болған соң, ол адамзат дамуындағы әр кезеңде жаңа білім жинақталып және қоршаған әлем туралы

түсінігі молайғаны арқасында түрі өзгере берді, яғни ӘҒБ дүниені тани түскен сайын дами береді. ӘҒБ-сі дүниетанудың парадигмасы деп айтуға болады. Парадигмалардың алмасуы – дүние туралы танымның түпкілікті өзгеріске ұшырауының белгісі, яғни ғылыми революция болып табылады. Қазіргі заманғы ӘҒБ – адамзаттың дүние мен заңдылықтарды танудағы келесі сағысы ғана»[4,1].

О.А.Корнилов тұжырымы бойынша, «әлемнің шынайы бейнесінің рөлін ӘҒБ орындайды, оны шын мәнісінде дәл, бірақ ол қандай да бір тілге қатысы жоқ. ӘҒБ – адамзаттың танымдық қызметінің жемісі, осы күнгі қоғамның дүние туралы танымы. Әлем бейнесінің тілі болса, керісінше, субъективті». Ол «нақты этностың қазіргі заманғы емес, бастапқы, аңғал, ғылымды игергенге дейінгі дүниені танып, қабылдау түйсігін, ұғынуы және түсінуді жазып алады. Ұрпақтан-ұрпаққа түрлі тілдік қауымдастықтарға жатағын балалар алдымен дүниені өзінің этносының ерекше тілдік санасы тұрғысынан тани бастайды (яғни, аңғал, ғылыми емес, тілінің «көзқарастық» деңгейі тұрғысында), ал кейін, өмірінің барысында дүние туралы білімі ғылыми фрагменттерді игерген сайын молая береді. Фрагменттер дейтініміздің себебі – ӘҒБ толығымен еш адам өз санасында сақтай алмайды. ӘҒБ – ғылыми білімдердің ғаламдық ақпараттық қайнары, әсте де бүкіл тілдердің ұмтылуы тиіс ТҒК эталоны емес»[4,15].

Терминологияда (сол сияқты жалпы қазіргі заман лингвистикасында) антропоцентризм қағидасын тұжырымдау терминологиялық процестердің адаммен, оның қызметі және түйсігі тұрғысынан байланыстырып қарауды, нәтижесінде зерттеу нысаны айтарлықтай кеңейіп, жаңа әдістемені қолдануды талап етті.

Терминдердің әрбір жүйесі адам білімінің немесе әрекет ететін алуан түрлі саласының когнитивті-логикалық моделін көрсетеді. Қандай да бір салада қызмет ететін мамандар тілдесетін терминдер болмысында ерекше когнитивті фрейм-құрылымдар жатыр, олар адамнан сәйкесінше мінез-құлықты талап етеді. Ғалымның назарына ділдік таныстырылымның ішкі бейнесі, адамның нақты тәжірибесінің құрылымдық ерекшеліктері ілігеді. Сондықтан терминологиялық аталым негізінде нақты қандай концептілер (құрылымдық жағынан, мазмұндық тұрғыда және нақтылану деңгейіне қарай) жатқандығын және ғылыми білімді тиянақтау, сақтау және жеткізуде концептілердің маңызы қандай екендігін анықтау аса маңызды (Манерко Л. А., Новодранова В. Ф., Шелов С. Д. және т.б.).

Бұл ретте термин жасау мамандардың кәсіби қызмет, әлеуметтік-мәдени өзара ықпалдастығының негізінде іске асатын, тілдік тұлғаны қалыптастыруға, сондай-ақ тілдік белгілерді дамытуға бағытталған семиотикалық процесс екендігін ескерген жөн. Басқаша айтқанда, термин жасауды басқа қызмет түріне қосылатын коммуникативтік процесс (әлеуметтік-мәдени ықпалдастық) ретінде, оны когнитивті процестермен байланыстыра отырып зерттеу керек.

Тілдік тұлға үш деңгейлі санаттан тұрады, онда тілдің барлық үш негізі қамтылған: тіл – мәтін – тілді тасымалдаушының сөйлеу қызметінің нәтижесі болып табылатын барлық мәтіндердің жиынтығы; тіл – жүйе – тілдің барлық деңгейлері мен бірліктерінің жиынтығы; тіл – дүние – тұлғаның дүниесі, тіл тасымалдаушының құзыреті [1,55].

Терминологияны зерттеу үшін жай ғана «тілдік тұлға» түсінігі ғана емес, қандай да бір ғылыми білім саласында кәсіби мәліметтерді иеленген тілдік тұлға маңызды. Кәсіби тілдік тұлғаның ерекше сипаттарына мына нәрселер жағады:

1) арнайы (кәсіби) саладағы қызмет: бұл қызмет әлемнің ғылыми картинасын меңгере берген сайын осы қызметтегі түрлі қиындық деңгейлерінен бірте-бірте «өту» (әлеуметтену); нәтижесінде тілді тасымалдаушы кез келген күрделілік деңгейіндегі қызмет түрінде жұмыс істей алады (даралану);

2) әлеуметтік жартылай функционалдық, ол бірнеше әлеуметтік рөлді алып жүре алатын қабілетімен сипатталады; әдетте мұндай рөлдердің басым көпшілігі үшін қалыпты

түйсік деңгейі жеткілікті, алайда әлеуметтік рөлдер репертуарында тілді тасымалдаушы түйсігінде әлемнің ғылыми картинасын жасау арқылы іске асағын кәсіби рөл бар;

3) әлемнің ғылыми картинасының білім алу (оқу) процесі кезінде жасалуы; әлемнің ғылыми картинасының жасалу процесі аңғал дүниетанымынан әлемнің ғылыми картинасына қарай бірте-бірте өтетін континууммен бейнеленеді, оны тілді тасымалдаушының түйсігінің көпөлшемділігі айшықтайды.

Когнитивті терминтану аясында кәсіби тілдік тұлғаны оның кәсіби қызметі формаларының әр алуандығы арқылы танып зерттеу мүмкіндігі пайда болады, оның дамуының ерекшеліктерін көрсететін әлеуметтік рөлдері де алуан түрлі. Кәсіби тілдік тұлғаның дәл осы сипаттамасы біз үшін аса маңызды, себебі ол бір жағынан дихотомиялық диалектілік қарым-қатынасын тану арқылы дәстүрлі терминтануға тән «қарапайым»/ «ғылыми» түсініктерінің оппозициясын алып тастап, екінші жағынан, терминтануды антропоцентристік парадигмаға кіргізіп, оған когнитивті ғылым статусын беруге мүмкіндік береді.

«Кәсіби тілдік тұлғаның дискурста дамуы терминологиялаудағы когнитивті механизм болып табылады. Дискурс дамуындағы негізгі бағыттарды және соған сәйкес кәсіби тілдік тұлғаның даму ерекшеліктерін анықтау тілдік белгілердің дамуындағы негізгі үрдістерді анықтауға және дискурстың түрлі типтеріндегі терминологиялау ерекшеліктерін зерттеуге мүмкіндік береді»[5,53].

Терминологиялау моделінің болмысында дискурстағы тілдік белгінің даму моделі қамтылған, сондай-ақ ол әлеуметтік (металингвистикалық дараланған) және жеке-дара термин жасалу мен термин белгілеудің, қызметтің ішкі және сыртқы қалыптарының, когнитивті және коммуникациялықтың, әрекет пен өнімнің, процесс пен нәтиженің біріккен түрі ретінде таныстырылады.

Терминологиялаудың ұсынылған моделіне сүйене отырып, «белгі, метабелгі, мәтін, белгілік қызметті бөле-жара қарастыруға әсте болмайды, себебі олар біріккен күрделі әлеуметтік-мәдени феномен болып саналады» [5,54]. Дискурстың әрбір компонентінде белгінің түрлі көрінісі бар екендігін ескере отырып, дискурстың болмысын неғұрлым терең зерттеу үшін түрлі парадигмалардың әдістерін қолдану қажет, алайда бұл ретте алынған нәтижелердің сәйкестігін де назардан тыс қалдырмаған жөн.

Кәсіби тілдік тұлғаны типтендіру кәсіби субстандарттың екінші деңгейдегі нормаларының тілдік бірліктерінің және кәсіби мәдениеттің үлгі болатын мәтіндерінің негізінде жасалады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. –М.: Наука, 1987. – 56 с.
- [2] Гарнаева Л.П. Языковая личность как междисциплинарный предмет исследования // Сибирский педагогический журнал: Научно-практическое издание. – Новосибирск, 2008. – 64 с.
- [3] Голованова Е.И. Базовые когнитивные понятия и развитие терминоведения // Вестник Удмуртского университета. История и филология. –М., 2010. – 34 с.
- [4] Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. –М., 2003. – 135 с.
- [5] Мишланова С.Л. Термин в медицинском дискурсе: Образование, функционирование, развитие: дисс... докт. филол. наук. –М., 2003. – 85 с.
- [6] Маслова В.А. Когнитивная лингвистика.–Минск, 2004. – 96 с.